

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ASLÎ UZUNLUK BELİRTİLERİ

Cahit BAŞDAŞ*

Özet

Türk dilindeki aslî uzun ünlüler, Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunmuştur. Tarihî metinlerde, kullanılan alfabe ve standart olmayan imlâ geleneklerinden kaynaklanan sebeplerle, düzenli olarak takip edilemeyen aslî uzunluklar, günümüze gelinceye kadar çoğunlukla kısalmıştır.

Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzun ünlüler, geride çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Başta tonlulaşma olmak üzere, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerde görülen ünlü genişlemesi, ses türemesi, ikizleşme gibi fonetik gelişmelerin, önemli ölçüde, uzun ünlülerle ilgisi bulunmaktadır.

Ana Türkçedeki uzun i ünlüsü, Türkiye Türkçesinde i>é>e yönünde değişerek genişlemiştir. Aslî uzun ünlüler yanındaki patlayıcı-tonsuz p, ç, t, k ünsüzleri, çoğunlukla tonlularak b, c, d, g'ye dönüşmüştür. Dolayısıyla ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve birkaç örnekte de ünsüz türemesi, Türkiye Türkçesindeki başlıca aslî uzunluk belirtileridir.

Anahtar kelimeler: aslî uzunluk, ünlü genişlemesi, tonlulaşma

Türk dilinde aslî (birincil) uzun ünlülülerin varlığı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Ancak en eski yazılı belgelerden başlayarak bütün lehçe ve ağızlardaki uzun ünlülerin tespiti kolay olmamıştır. Günümüze gelebilen tarihî metinlerin çeşitli alfabelerle yazılmış olması, kullanılan alfabelerin Türkçenin fonetiğini, özellikle ünlüleri, yeteri kadar karşılamayışı ve farklı imlâ gelenekleri, uzun ünlülerin tespitini güçleştirmiştir. Bu sebeplerle Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı, yüz yılı aşkın bir sürede ispatlanabilmiştir. Günümüzde Ana Türkçede bulunduğu var sayılan, dolayısıyla aslî olarak değerlendirilen uzun ünlülerin tarihî ve modern lehçelerdeki kullanılışları, yerli ve yabancı bilim adamları tarafından incelenmiştir.¹ Konuyla ilgili araştırmalardan, aslî uzun ünlülerin Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde

* Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniversitesi, Fen-Edb. Fak.

¹ Uzun ünlüler hakkında fazla bilgi için bk. L. Ligeti (Çev. T. Gökbilgin), *Türkçede Uzun Vokaller* (1942), TM, VII-VIII: 82-94; A. Cevat Emre (1949), TLMG-F: 60-65; Osman N. Tuna (1960), *Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller*, TDAY-Belleten (2. Baskı: 1988): 213-282; Konu ile ilgili en kapsamlı çalışma T. Tekin tarafından yapıldı: T. Tekin (1975), ATAUÜ.

sistemli olarak korundukları, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayıp, çoğunlukla kısaltıldıkları anlaşılmaktadır.

Orhun ve Yenisey Yazıtları ile diğer runik harfli yazılı belgelerde, ilk hece ünlülerinin tamamı yazıda ayrı bir işaretle gösterilmemiştir. Ayrı bir işaretle temsil edilen birinci hece ünlüleri, uzun ünlü olarak değerlendirilmiştir (Tuna, 1960: 217; Tekin, 1975: 113). Uygur dönemine ait metinlerde, belirli kelimelerdeki aslî uzun ünlüler, düzenli olmamakla birlikte, eşit ikiz ünlülerle (*aa, ii, oo, öö, uu, üü*) gösterilmiştir (ör. *aat<ā, oot<ōt, yiil<yīl, öö<çōç, yüüz<yūz*). Benzer örneklere, günümüz Kırgız yazı dilinde de rastlanır (Başdaş, 2002: 67). Arap harfli tarihî metinlerde alfabenin ünlüler açısından yetersiz oluşu ve imlâ birliğinin olmayışı, bu metinlerdeki uzun ünlülerin tespitini güçleştirmiştir. Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunan aslî uzun ünlüler, Yakuçada çoğunlukla yükselen diftong (*ie, uo, üö*) biçiminde, Türkmen Türkçesinde ise sadece uzun ince-dar ünlüler (*i, ü*), alçalan diftong (*iy, üy*) olarak yazıda gösterilir. Düz-ince ünlüler dışındaki aslî uzunluklar da Türkmen Türkçesinde korundukları halde yazıda ayrı bir işaretle gösterilmemiştir. Yazıda gösterilmeyen uzun ünlülerin varlığı, sözlüklerden ve konuşma dilinden anlaşılmaktadır. Aslî uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi ve diğer pek çok lehçede sistemli olarak korunamayıp zamanla kısalmış ve kısa ünlülerle karışmıştır. *Bununla birlikte aslî uzun ünlülerin kısaltıldığı dil, lehçe ve ağızlarda, düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, aslî uzunlukların kalıntılarına rastlamaktayız* (Tekin, 1975: 35). Mesela Kırgız, Gagavuz gibi bazı lehçelerde, sınırlı sayıdaki kelimedede aslî uzun ünlüler korunmuş ve ikiz ünlülerle gösterilmiştir.²

Dilin dinamik yapısı gereği, tarihî gelişme süreci içerisinde hemen her lehçe ve ağızda çeşitli fonetik değişmelerin meydana geldiği, araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Ancak bazı fonetik gelişmeler, farklı bilim adamları tarafından tespit edilip örneklendirildiği halde, bu değişmelerin sebepleri üzerinde pek fazla durulmamıştır. Örneğin Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçeleriyle ilgili hemen her fonetik çalışmada “*Tonlulaşma / Ötümlüleşme*” konu başlıkları yer alır. Bu başlıklar altında, başta *k>g, t>d* değişmeleri olmak üzere bütün tonlulaşma örnekleri sıralanır ama tonlulaşmanın sebepleri üzerinde pek fazla durulmaz.

Türkiye Türkçesi yazı dili ve Anadolu ağızlarında aslî uzun ünlülerin sistemli olarak korunmadığı bilinmektedir. Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalarda, “*Uzun Ünlüler*” başlığı altında, çoğunlukla uzun ünlü bulunduran yabancı kökenli kelimeler ve çeşitli ses olayları sonucunda meydana gelen ikincil uzunluk örnekleri yer almıştır.³ Anadolu ağızlarında düzensiz olarak korunan aslî

² bk. C. Başdaş (2002), *Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler*, Türk Dünyası Araştırmaları-Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, 139: 67-74; N. Özkan (1996), GTG: 25.

³ bk. Z. Korkmaz, GBAA: 16-23; A. B. Ercilasun, KİA: 58-59; T. Günay, RİA: 43-44; S. Özçelik, UMA: 16; M. Erten, DA: 5; M. Sağır, EYA: 27; A. Buran, KBAYA: 28.

uzun ünlüler, geniş biçimde ilk defa Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir (Korkmaz, 19953: 197-203). Türkiye Türkçesi yazı dilinde ise yabancı kökenli kelimeler dışında uzun ünlü bulunmadığı görüşü, büyük ölçüde yerleşmiştir.⁴ O halde Ana Türkçedeki uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kısalarak normal süreli ünlülerle karışmış olmalıdır. Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzunluklar, geride tonlulaşma, ikizleşme, ünsüz türemesi, ünlü genişlemesi gibi çeşitli fonetik izler bırakmıştır.⁵ Bu tespitten hareketle, uzunlukların düzenli olarak korunduğu Yakut ve Türkmen lehçelerinde diftong ya da uzun ünlü bulunduran, dolayısıyla Ana Türkçede uzun ünlülü olduğu kabul edilen kelimelerin Türkiye Türkçesi yazı dilindeki kullanılışlarını inceledik. İlgili örnekler üzerinde yaptığımız karşılaştırmalar, Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülen bazı fonetik gelişmelerin kısalan aslî uzunluklarla ilişkili olduğunu gösterdi. Türkiye Türkçesinde ünlü uzunluklarıyla ilgisi bulunan, dolayısıyla aslî uzunluk belirtisi olarak değerlendirdiğimiz, aşağıdaki fonetik değişimler meydana gelmiştir.

Ünlü Genişlemesi

Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde sık rastlanan bir ünlü değişmesi olayıdır. Konumuzla doğrudan ilgili olması hasebiyle, sadece düzince ünlüler arasındaki değişme (*i>e* değişmesi) üzerinde duracağız.

Bilindiği gibi en eski yazılı belgelerden itibaren tarihî metinlerde bazen *i* bazen de *e* ile gösterilen, bir ilk hece ünlüsü bulunmaktadır. Arap harfli tarihî metinlerde alfabenin ünlüler açısından yetersizliği ve standart olmayan imlâdan kaynaklanan sebeplerle düzenli olarak takip edilemeyen ve çoğunlukla kapalı (=bulanık) *e* olarak adlandırılan bu ünlü, ilk defa Yenisey Kitabelerinde ayrı bir işaretle gösterilmiştir. Nehcü'l-Feradis gibi harekeli eski yazılı metinlerde de tespit edilen söz konusu ünlü, bugün Azerî Türkçesi ve Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde “imlâya göre bulunmayan fakat söyleyişte varolan”⁶ kapalı *e* ünlüsünün Türkçenin temel ünlülerinden olup olmadığı tartışma konusudur. Genellikle Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsüne tekabül eden kapalı *e*, aslî uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğu Yakutçada *ii*, *ie*, Türkmencede *ī*, *iy* diftongları; Türkiye Türkçesinde ise *e* ile temsil edilmektedir.⁷

⁴ bk. M. Ergin, TD: 55-65; T. Banguoğlu, TG: 38-39.

⁵ bk. T. Tekin, ATAUÜ: 169, 179, 196, 209; Osman N. Tuna, agm.: 271.

⁶ Bk. Z. Korkmaz, “Türkiye Türkçesinde Aslî Ünlü Uzunlukları”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, s. 443-458.

⁷ krş. E. Yılmaz Ceylan (1991), *Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü*, Türk Dilleri Araştırmaları, I: 151-165.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.	Az.
bel (sırt)	<i>bīl</i>	biil	bīl	bəl
beş	<i>bīş</i>	bies	bāş	bêş
beşik	<i>bīşik</i>	bihik	---	bêşik
bez	<i>bīz</i>	---	bīz	bêz
dē-	<i>tīdie-</i>	diy-	dē-	
dek	<i>tīg</i>	dieri	dek	dek
demin	<i>tīmin</i>	---	---	demin
der-	<i>tīr-</i>	---	tīr-	der-
deş-	<i>tīş-</i>	---	deş-	dêş-
deşik	<i>tīşik</i>	---	deşik	dêşik
el (halk)	<i>īl</i>	---	īl	əl
en (genişlik)	<i>m̄</i>	ien	īn	èn
erken	<i>īr</i>	erde	īr	érte
eş	<i>īş</i>	---	---	èş
eşik	<i>īşik</i>	---	īşik	èşik
gece	<i>kīçe</i>	---	gice	gêce
gecik-	<i>kīç+ik</i>	---	gīcik-	gêcik-
geç	<i>kīç</i>	---	gīç	gêç
geç-	<i>kīç-</i>	kies-	---	gêç-
geçir-	<i>kīgür-</i>	---	gāgir-	geyir-
geniş	<i>kīm</i>	kieñ	gīn	gênış
geri	<i>kīrū</i>	kier	---	gèri
tez	<i>tīz</i>	--	tīz	têz
ver-	<i>bīr-</i>	bier-	ber-	vêr-
ye-	<i>yī-</i>	sie-	iy-	yê-
yedi	<i>yīti</i>	sette	yedi	yèddi
yeğ	<i>yīg</i>	---	yeg	yêg
yeğen	<i>yīgün</i>	sien	---	yêgen
yel	<i>yīl</i>	tial	yel	yəl
yele	<i>yīle</i>	siel	yele	yêlge

yem	y [̄] m	---	iyem	y [̄] m
yen	y [̄] n	sieñ	yeñ	y [̄] n
yer	y [̄] r	sir	yer	y [̄] r

Yukarıdaki örneklerden, Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsünün genişleyerek önce kapalı *e*'ye, daha sonra da açık *e*'ye dönüştüğü (*ī>ē>e*) anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle kapalı *e*, aslî uzunluktan kaynaklanan *ī>e* değişmesinin ara devresini temsil etmektedir. Değerli hocam Osman N. Tuna, uzun ünlülerle ilgili makalesinde, *Eski Türkçeden sonraki devirlerde vokal genişlemelerinin hemen daima eski uzun vokallerin yerinde görüldüğüne* dikkat çekmişti (Tuna, 1960: 271). Aslî *ī* ünlüsüne ve kapalı *e*'ye tekabül eden kök hecesindeki *i*, Türkiye Türkçesi yazı dilinde genişleyerek *e*'ye dönüştüğü halde, *biç-*, *bil-*, *bin-* *bir*, *bit-*, *dil*, *dile-*, *git-*, *iç*, *it*, *kişi*, *yit-* gibi kelimelerde bulunan kısa (normal) *i* aynı şartlarda korunmuştur. Bu bakımdan, *i>e* değişmesi biçiminde sıkça rastlanan ünlü genişlemesini, birkaç istisna dışında, bir uzunluk belirtisi olarak değerlendirmek mümkündür.

Tonlulaşma

Eski Türkçedeki patlayıcı-tonsuz *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzlerinin Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçelerinde çoğunlukla tonlularak *b*, *c*, *d*, *g*'ye dönüştükleri görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde, birkaç örnek dışında, sadece kelime başı ve kelime içinde meydana gelen tonlulaşma hadisesi, Azeri Türkçesinde kelime sonunda da görülmektedir. Bilindiği gibi bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime sonunda patlayıcı-tonlu ünsüzler bulunmamaktadır. Yabancı kökenli kelimeler de kurala uymuş ve bu kelimelerin sonunda bulunan patlayıcı-tonlu *b*, *c*, *d*, *g* ünsüzleri, tonsuzlaşarak *p*, *ç*, *t*, *k*'ye dönüşmüştür (ör. Ar. *kitab* > *kitap*, *cild* > *cilt*, *murad* > *murat*, Far. *tac* > *taç* vb.). Yabancı kökenli kelimeleri etkileyecek kadar yerleşmiş olan kurala rağmen *ad* (<*at*), *od* (<*ot*), *öd* (<*öt*) gibi Türkçe kelimelerin sonunda görülen tonlulaşma dikkat çekicidir. Talat Tekin'e göre *Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı p, t, ç ve k ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde aslî uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla b, d, c, g ve ğ (y) olmuşlardır* (Tekin, 1975: 179).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime başında, ünlüler arasında ve sınırlı sayıda da olsa, kelime sonunda görülen tonlulaşma örneklerinin tamamına yakını, aslî uzunlukları sistemli olarak koruyan Yakut ve Türkmen lehçelerinde uzun ünlü bulunduran kelimelere tekabül etmektedir. T. Tekin'in işaret ettiği gibi, aslî uzun ünlüler yanındaki patlayıcı tonsuz ünsüzler, uzun ünlünün etkisiyle tonlulaşmıştır.

t>d değişmesi

Türkiye Türkçesinde en çok görülen tonlulaşma hadisesidir. Daha çok kelime başında rastlanan *t>d* değişmesi, kelime içinde (ünlüler arasında) ve birkaç örnekte de kelime sonunda görülür. İlk hecesinde aslî uzun ünlü bulunan kelimelerin başındaki patlayıcı *t* ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlulaşmıştır. Ünlüler arasında kalan aslî uzun ünlüler yanındaki kelime içi *t*'leri ile sınırlı sayıdaki kelime sonu *t*'si, aynı şartlarda tonlulaşarak *d*'ye dönüşmüştür.

Kelime başında t>d:

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
dağ	<i>tāg</i>	---	dāg
dağıl-	<i>tāgı-</i>	tarğas-	dāga-
dal	<i>tāl</i>	---	tal
dalak	<i>tāl</i>	taal	dālak
dam	<i>tām</i>	--	tām
damar	<i>tāmar</i>	tımır	damar
dana	<i>tāna</i>	---	---
dar	<i>tār</i>	kıaragas	dār
daral-	<i>tārın-</i>	kıara-	dāral-
dayı	<i>tāy</i>	taay	dāyı
dinlen	<i>tīm+</i>	sınan-	dınç al-
dip	<i>tūp</i>	tügex	dūyp
direk	<i>tīrek</i>	---	dīrek
diren-	<i>tīren-</i>	utarıs-	dīren-
diri	<i>tīrig</i>	tunnax	dīri
diş	<i>tīş</i>	tiis	dīş
diz	<i>tīz</i>	tobuk	dīz
dokuz	<i>tōkuz</i>	toğus	dokuz
dol-	<i>tōl-</i>	tuol-	dōl-
don	<i>tōn</i>	tañnar	dōn
dōru	<i>tōrıg</i>	---	dōr
döl	<i>tōl</i>	---	döl
dön-	<i>tōn-</i>	tōnün-	dōn-
dört	<i>tōrt</i>	tüört	dōrt

döş	<i>tōş</i>	tüös	dōş
dudak	<i>tōdak</i>	---	dōdak
dün	<i>tūn</i>	tüün	düyn
dür-	<i>tūr-</i>	tüür-	düyr-
düş	<i>tūş</i>	tüül	düyş

Kelime içinde t>d:

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
ada	<i>ātag</i>	---	āda
adım	<i>ātım</i>	xardı	---
ard+ı	<i>ārt</i>	örüt	ārt
budak	<i>bt+</i>	buut+	būt+
dörd+ü	<i>tōrt</i>	tüört	dōrt
dudak	<i>tōdak</i>	---	dōdak
kadın	<i>kātun</i>	xotun	hātun
öde-	<i>ōte-</i>	---	ōde-
tad+ı	<i>tāt</i>	---	dāt
yurd+u	<i>yürt</i>	cie	yürt

Kelime sonunda t>d:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde tek heceli birkaç kelimenin sonundaki patlayıcı *t* ünsüzü, imlâ geleneklerine aykırı olarak, aslî ünlü uzunluğunun etkisiyle tonlulaşmıştır.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
ad	<i>āt</i>	aat	āt
od	<i>ōt</i>	uot	ōt
öd	<i>ōt</i>	üös	ōt
yad	<i>yāt</i>	yāt	yāt (yabancı)

k>g değişmesi

Azeri ve Türkmence gibi diğer Oğuz grubu lehçelerinde daha sık rastlanan bu değişme, Türkiye Türkçesi yazı dilinde, belli şartlarda, sadece kelime başında ve kelime içinde (ünlüler arasında) meydana gelmiştir.

Kelime başında k>g:

Genellikle kök hecesinde ince sıradan aslı uzun ünlü bulunan kelimelerin başındaki *k* ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlularak *g*'ye dönüşür.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
gece	<i>kī̄çe</i>	---	gice
gecik-	<i>kī̄ç+ik</i>	---	gī̄cık-
geç	<i>kī̄ç</i>	---	gī̄ç
geç-	<i>kī̄ç-</i>	kies-	---
geğir-	<i>kīgür-</i>	---	gāgır-
geniş	<i>kī̄ñ</i>	kieñ	gī̄n
geri	<i>kī̄rū</i>	kier	---
gibi	<i>kī̄p+</i>	kieb	---
gir-	<i>kī̄r-</i>	kīir-	gī̄r-
gök	<i>kō̄k</i>	küöx	gō̄k
göl	<i>kō̄l</i>	küöl	kō̄l
gön	<i>kō̄n</i>	---	gō̄n
güç	<i>kū̄ç</i>	küüs	güyç

Kelime içinde k>g:

Kök hecesinde aslı uzunluk bulunan kelimelerin içindeki *k* ünsüzü, ünlüler arasında tonlulaşmıştır. Aynı şekilde *k* ile biten uzun ünlülü kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, *k>g* değişmesi meydana gelir.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
ağar-	<i>āk+</i>	xarax	āgar-
bağır-	<i>bākar-</i>	xahıtaa-	bāgır-
boğa	<i>būka</i>	---	buga
böğür-	<i>bōkir-</i>	---	bōgür-
çağa	<i>çāka</i>	---	çāga
çağır-	<i>çākar-</i>	iñi-	çāgır-
göğ+ü	<i>kōk</i>	küöx	gōk
öğür-	<i>ōkir-</i>	---	ōge-

ç>c değişmesi

Kelime başında ve kelime sonunda birer örneğini tespit edebildiğimiz (*cibinlik* < *çīpn+lık*; *sac* < *sāç*) bu değişme, daha çok kelime içinde görülür. Kök

hecesinde aslî uzun ünlü bulunan ve ç ile biten tek heceli kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, iki ünlü arasında kalan ç ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlularak c'ye dönüşür.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
acı-	<i>āçı-</i>	ıarı-	<i>āca-</i>
acı-	<i>āç+</i>	aççık-	<i>āç+</i>
güc+ü	<i>kūç</i>	küüs	güyç
kucakla-	<i>kç-</i>	kūüs-	gucakla-
öc+ü	<i>ōç</i>	ös	ōç
uc+u	<i>ç</i>	uhuk	ūç

p>b değişmesi

Türkiye Türkçesi yazı dilinde sadece kelime içinde görülen bir değişmedir. Uzun ünlüler yanındaki patlayıcı tonsuz kök hecesi ünsüzü *p*, ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman uzunluğun etkisiyle tonlularak *b* olur.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
cibinlik	<i>çīpin+</i>	--	çībin
çiban	<i>çīrgan</i>	---	çīban
çubuk	<i>çīp</i>	sus	çībık
kab+ı	<i>kāp</i>	xaa	gāp
kaba	<i>kāpa</i>	---	gāba
kabar-	<i>kāp+ar</i>	---	gābar-
kabuk	<i>kāpuk</i>	xatırık	gābık

Ünsüz Türemesi

Diğer bir uzunluk belirtisi ünsüz türemesidir. Talat Tekin, Çuvaşça, Eski Bulgarca, Özbek ve Azeri gibi lehçelerdeki bazı *y*, *h*, *v*, *l*, *r* ünsüzlerinin kısalan aslî uzunlukların etkisiyle türediğini savunmuştur (Tekin, 1975: 196, 209, 231). Türkiye Türkçesinde de birkaç örnekte, aslî uzun ünlüler yanında sonradan türedikleri anlaşılabilir *f(<v)*, *ğ*, *y* ünsüzlerini, uzunluk belirtisi olarak değerlendirmek mümkündür.

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.
ağaç	<i>ıgaç</i>	ıarga	agaç
bağla-	<i>bā-</i>	baay-	bāgla-
say-	<i>sā-</i>	aax-	sāy-
uyku	uu	ūkı	

yay	yā	saa	yāy
yufka	yka	---	yūka

Yukarıdaki örneklerden, kısalan ve bu yüzden Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan aslî uzun ünlülerin geride ünlü genişlemesi, tonlulaşma gibi fonetik belirtiler bıraktığı anlaşılmaktadır. Pek çok uzun ünlü, genişleme ya da tonlulaşma gibi, sadece bir uzunluk belirtisi gösterirken, bazı aslî uzunluklar hem genişlemiş hem de yanındaki patlayıcı ünsüzü tonlulaştırmıştır. Aşağıdaki örneklerde her iki uzunluk belirtisi bir arada görülmektedir.

T.T.	A.T.	T.T.	A.T.
de-	< tī-	gecik-	< kīç+ik
dek	< tīg	geç	< kīç
demin	< tīmin	geç-	< kīç
der-	< tīr-	geğir-	< kīgür-
deş-	< tīş-	geniş	< kīñ
deşik	< tīşik	geri	< kīrū
gece	< kīçe		

Görüldüğü gibi Ana Türkçedeki birçok uzun ünlü, Türkiye Türkçesi yazı dilinde çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Ancak bazı aslî uzunluklar geride herhangi bir belirti bırakmadan kısalmış ve normal süreli ünlülerle karışmıştır. Aslî uzun ünlülü oldukları anlaşılan aşağıdaki kelimelerin Türkiye Türkçesindeki kullanılışlarında, herhangi bir uzunluk belirtisi görülmemektedir.

T.T.	Yak.	Tkm.	T.T.	Yak.	Tkm.
kal-	xaal-	gāl-	kısa	kılgas	gīsga
kan	xaan	gān	kız	kııs	gīz
karış-	---	gāriş-	kor	---	gōr
kaş	xaas	gāş	taş	taas	dāş
kaz	xaas	gāz	toz	bııl	tōz

Uzun ünlüler yanındaki kelime başı k, t patlayıcı ünsüzlerinin uzunluğun etkisiyle tonlulaşması beklenirdi. Bu ve benzeri örneklerde tonlulaşmanın olmayışı tam olarak anlaşılamamaktadır. Kelime sonundaki l, n, r, s, ş, z akıcı ünsüzlerinin uzunluk ve tonsuzlukla olan ilişkileri araştırılmalıdır.

Sonuç

1. Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunan aslî uzun ünlüler, diğer pek çok lehçede olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de düzenli olarak korunamayıp kısalmıştır.

2. Düzenli olarak korunamayıp kısalan aslî uzunluklar, tamamen kaybolmayıp geride ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi gibi fonetik belirtiler bırakmıştır. Az sayıdaki uzun ünlü ise, herhangi bir uzunluk belirtisi bırakmadan kısalmıştır.

3. Türkiye Türkçesi görülen ünlü genişlemesi, patlayıcı *p ç t k* ünsüzlerinin tonlulaşması ve birkaç örnekteki *f ğ y* türemesi, bazı istisnalar dışında, kısalan aslî uzun ünlülerin etkisiyle meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu fonetik gelişmeler çoğunlukla uzunluk belirtisidir.

4. Örneğe ve diğer gelişmeler dikkate alınarak, her ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi, uzunluk belirtisi olarak değerlendirilmemelidir.

KAYNAKÇA

Altaylı, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, İstanbul: M.E.B. yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK yayınları.

Başdaş, Cahit (2002), "Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler", *Türk Dünyası Araştırmaları-Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı*, 139: 67-74.

Buran, Ahmet (1997), *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağzıları*, Ankara: TDK yayınları.

Emre, A. Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri- Fonetik*, İstanbul: TDK yayınları.

Ercilasun, A. Bican (1983), *Kars İli Ağzıları (Ses Bilgisi)*, Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları.

Ergin, Muharrem (1985), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Boğaziçi yayınları.

Erten, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı*, Ankara: TDK yayınları.

Günay, Turgut (1978), *Rize İli Ağzıları*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağzıları (Fonetik)*, Ankara: TDK yayınları.

Ligeti, Lajos (1942), "Türkçede Uzun Vokaller" (Çev. T Gökbilgin), *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII: 82-94.

Osman N. Tuna (1960), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *TDAY-Belleten 1960* (2. Baskı 1988): 213-282.

Özçelik, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı*, Ankara: TDK yayınları.

Özkan, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yayınları.

Sağır, Mukim (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağzları*, Ankara: TDK yayınları.

Talat Tekin ve diğerleri (eds) (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara: SİMURG yayınları.

Tekin, Talat (1975), *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları.

Vasiliev, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK yayınları.

Yılmaz Ceylan, Emine (1991), “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, I: 151-165.